

ΔΗΜΗΤΡΗ Θ. ΣΑΚΑΛΗ

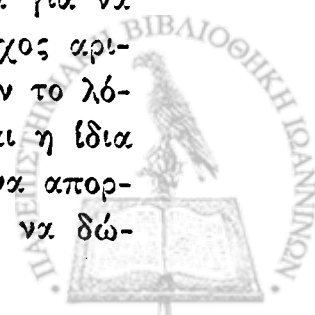
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΤΡΑΓΩΔΙΩΝ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ

Η παρούσα μελέτη είναι κερπός ενός πολύχρονου προβληματισμού πάνω σε ορισμένα χωρία των τραγωδιών του Σοφοκλή, τα οποία, παρά τις πολλές φιλολογικές - κριτικές επεξεργασίες που έχουν υποστεί και παρά τις ερμηνευτικές προσπάθειες που έχουν γίνει για να διαφωτισθεί το νόημα που περιέχουν, παραμένουν ακόμη προβληματικά και φαίνεται πως απαιτούν και άλλο φιλολογικό μόχθο για να αποκατασταθούν ικανοποιητικά.

Διδάσκοντας μερικές από τις τραγωδίες του Σοφοκλή και διαβάζοντας για μια ακόμη φορά — κύρια κάτω από το πρίσμα της φιλολογικής κριτικής — τις άλλες, είχαμε την ευκαιρία να σχηματίσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της γλώσσας και της υφολογίας του ποιητή. Αυτό μας βοήθησε να έχουμε άποψη για ορισμένα προβληματικά χωρία· αυτήν την άποψη επιθυμούμε να καταθέσουμε στην κρίση των ειδικών συναδέλφων, έχοντας την ελπίδα ότι θα συνεισφέρουμε κάτι στην αποκατάσταση των αμφισβητούμενων γραφών στο κείμενο των τραγωδιών του Σοφοκλή.

Οίδ. Τύραν. 849 (ἐκβαλεῖν).

Βρισκόμαστε στο β' επεισόδιο της τραγωδίας και συγκεκριμένα στη συζήτηση ανάμεσα στον Οιδίποδα και την Ιοκάστη σχετικά με τη μηρυξία του επιζήσαντος δούλου, ότι δηλ. λησταὶ σκότωσαν το Λαῖο. Στο σημείο αυτό ο Οιδίπους αντιλαμβάνεται ότι μοναδικό του στήριγμα για να αποσειεί από τον εαυτό του την ευθύνη του φόνου είναι ο επίμαχος αριθμός ένας ή πολλοί. Η Ιοκάστη, λοιπόν, τον διαβεβαιώνει ότι αυτόν το λόγο, δηλ. τον πληθυντικό ληστάς, τον είπε ο οικέτης του Λαῖου και η ίδια κρίνει πως δε θα του είναι μπορετό να ανακαλέσει (να αθετήσει, να απορρίψει) το λόγο του. Είμαστε υποχρεωμένοι από τα συμπεραζόμενα να δώ-

σουμε αυτήν την έννοια, όπως κάνουν όλοι οι κριτικοί και μελετητές αυτής της τραγωδίας¹, στη φράση (στ. 849) *ἐκβαλεῖν πάλιν*.

Παρόλα αυτά, από μόνη της η φράση δημιουργεί προβλήματα: γιατί το ρήμα *ἐκβάλλω* χρησιμοποιείται για τη δήλωση του λόγου, της ομιλίας (με τις λέξεις *ἔπος*, *λόγος* κλπ.), δηλ. σημαίνει 'λέγω'. 'Ὡστε το *ἐκβαλεῖν* (sc. τοῦπος) πάλιν πρέπει να σημαίνει 'να το ξαναχπεί', δηλ. δηλώνει ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι επιβάλλεται από τη λογική των συμφραζομένων σ' αυτούς τους στίχους. Αν μόνο του το *ἐκβαλεῖν* το εννοήσουμε με τη σημασία του 'πορρίπτω', τότε το ρήμα δε συμβιβάζεται με το πάλιν, γιατί ο ποιητής εδώ δεν είναι δυνατόν να εννοεί 'να το απορρίψει - αθετήσει πάλι', αφού ο οικέτης δεν έχει απορρίψει - ανακχλέσει το λόγο του μια άλλη φορά προηγουμένως. Ο Dawe, που εκθέτει τον ίδιο προβληματισμό, επισημαίνει κι αυτός ένα παράλληλο χωρίο από τον Πλάτων, το οποίο είχε επικλησθεί και ο Jebb, *Κρίτ.* 466 τούς δὴ λόγους οὐς ἐν τῷ ἔμπροσθεν ἔλεγον οὐ δύναμαι νῦν ἐκβαλεῖν, ἐπειδὴ μοι ἤδε ἡ τύχη γέγονεν, ἀλλὰ σχεδόν τι ὅμοιο φαίνονται μοι, καὶ τούς αὐτούς προεσβέω καὶ τιμῶ οὐσπερ καὶ πρότερον. Ὅμως ο Dawe σωστά παρατηρεῖ ότι εκεί δεν υπάρχει το πάλιν, ενώ εδώ η παρουσία του πάλιν είναι αυτό που εμποδίζει μια λογικοφανή εξήγηση. Ο ίδιος δοκιμάζει τη διόρθωση του *ἐκβαλεῖν* σε *ἐκλαβεῖν*: όμως κι αυτό το ρήμα δεν μπορεί να έχει την έννοια του 'ανακχλώ, αποσύρω, ξελέω'. Γι' αυτό ο Dawe προτιμά να κρατηθεί στο κείμενο το *ἐκβαλεῖν* (όπως το έχουν δεχθεί όλοι οι κριτικοί) και το δικαιολογεί επικαλούμενος το ομηρικό χωρίο 'Ιλ. I, 56, όπου το πάλιν ἐρέει σημαίνει 'μιλώ αντίθετα': Δηλ. κατά τον Dawe το *ἐκβαλεῖν* του Σοφοκλή σημαίνει 'εκστομίζω' (όπως στον Όμηρο) και το πάλιν 'αντίθετα με ό,τι έχει λεχθεί πρωτύτερα'. Τη γραφή αυτή κρατάει ο Dawe και στην έκδοση της Teubner.

Έχουμε τη γνώμη ότι δεν είναι τόσο εύκολο να δεχτούμε τη λύση που προτίνει ο Dawe, γιατί δεν είναι βέβαιο ότι ο Σοφοκλής μιμείται μια σπάνια ομηρική έκφραση, ενώ η παρουσία της αντωνυμίας τούτο στο στίχο που συζητούμε απομακρύνει τη φράση του Σοφοκλή από την ομηρική έκφραση. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι ο ποιητής έγραψε *ἐκκαλεῖν πάλιν* με την έννοια: 'να ανακαλέσει' 'να πάρει πίσω το λόγο του'². Δηλαδή ένας κοινός αρχέτυ-

1. To strike out *L. Campbell*, von der früheren Aussage abweichen *Schneid-Nauck*, repudiate *Jebb*, να εκδιώξει από τῆς θέσεως ἣν ἔχει δώσει αὐτῷ διὰ τῆς διηγήσεως αὐτοῦ, τ. ἔ. ν' ἀρνηθεῖ, ν' ἀνακαλέσει *Καραπαναγιώτης*, démentir *Dain-Mazon*, recant *Kamerbeek*, withdraw, retract, unsay *Dawe*, κ.ά. Ανάλογη είναι η σημασία που βρίσκουμε σε όλες σχεδόν τις δόκιμες μεταφράσεις.

2. Ἦδη στον Όμηρο απαντά μια ανάλογη φράση που ενισχύει την παρουσία του ρήματος *ἐκκαλεῖν* στο στίχο του Σοφοκλή, 'Ιλ. Δ, 357 'Οδ. ν, 254: πάλιν δ' ὄ γε λάξετο

προς όλων των οικογενειών που σχηματίζουν τα χφφ του Σοφοκλή, γραμμένος σε μικρογράμμητη γραφή, είχε γράψει το δεύτερο κ (ή και τα δύο) της λέξης ως υ, κι απ' αυτόν ένα απόγραφο (κοινός και αυτό υπαρχέτυπος όλων των χφφ)¹ διάβασε *ἐκβαλεῖν* αντί *ἐκκαλεῖν*, κάτι που παρατηρούμε συχνά στα βυζαντινά χφφ².

Το ρήμα *ἐκκαλῶ* σημαίνει: καλώ προς το μέρος μου (δηλ. προς τα πίσω) κάτι που άφησα να λεχθεί, ενώ το πάλιν συμπληρώνει και ενισχύει αυτήν τη σημασία υπογραμμίζοντας την έννοια του 'πίσω'. Αν και δε βρίσκουμε το ρήμα *ἐκκαλῶ* με αυτήν ακριβώς τη σημασία, την αρχική σημασία της κίνησης προς τη μεριά του υποκειμένου (προς τα πίσω, προς το μέρος μου) με ρήματα σύνθετα με την πρόθεση *ἐκ* τη βρίσκουμε και σε άλλους συγγραφείς, αλλά και στο Σοφοκλή, όπως: *ἐκδέχομαι*, *ἐκθεάομαι*, *ἐκλαγχάνω*, *ἐκλαμβάνω* (= δέχομαι), *ἐκπυθάνομαι*, *ἐκφέρω*, *ἐξαπατάω*, *ἐξαμάω* κ.ά.

Εξάλλου, η χρήση του απχρεμφάτου ενεστ. αντί του αορίστου, όπως συμβαίνει εδώ, είναι εξίσου νόμιμη³, ένα πχραπάνω που εδώ η βούληση του ποιητή είναι να δηλωθεί και η διάρκεια (ή η επανάληψη) της πράξης, δηλ. εννοείται ότι: 'όσες φορές κι αν ερωτηθεί ο οικέτης πάντα το ίδιο θα μαρτυρεί', που είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανάκρισης.

Κι αν ακόμη υποχρεωθούμε να δεχτούμε ότι δεν υπάρχει νοηματική διαφορά ανάμεσα στη φράση *ἐκβαλεῖν* πάλιν που παραδίδουν τα χφφ του Σοφοκλή και στην ομηρική φράση πάλιν *ἐρέει*⁴, πιστεύουμε ότι το *ἐκκαλεῖν* πάλιν έχει τουλάχιστον τις ίδιες πιθανότητες να είναι σωστό, αφού οι τύποι *ἐκβαλεῖν* και *ἐκκαλεῖν* μπορεί να προέρχονται από την ίδια λέξη: *ἐκβαλεῖν* (ή *ἐκβαλεῖν*) και η διαφοροποίησή τους είναι απλώς θέμα διαφορετικής ανάγνωσης αυτής της λέξης. Μ' αυτή τη λογική καταθέτουμε τις πχραπάνω σκέψεις στη διάθεση και κρίση των ειδικών φιλόλογων.

Οιδ. Τύραν. 971 (παρόντα)

Ύστερα από την αγγελία για το θάνατο του Πόλυβου, ο Οιδίπους έχει ανυπαρξήσει, καθώς αισθάνεται ότι οι χρησμοί που έλεγαν πως πρό-

μῦθον = πήρε πίσω το λόγο του, ανακάλεσε αυτά που είπε (πβ. τον *Kamerbeek*, ο οποίος όμως δέχεται ότι το *ἐκβάλλειν* έχει από μόνο του την έννοια *irritum reddere*).

1. Για την προέλευση όλων των χφφ, που διασώζουν το κείμενο του Σοφοκλή, από έναν *codex unicus* γραμμένος σε μεγαλογράμμητη γραφή, βλ. κυρίως *Turyi* 1 κ.ε. και *Dain - Mazon* XXV.

2. Βλ. και Αριστοφ. *Σφ.* 271, όπου το χφ V παραδίδει *ἐκκαλεῖν*, ενώ όλα τα άλλα *ἐκβαλεῖν*.

3. Βλ. *Kühner-Gerth* 1, 195 κ.ε.

4. Κάποια ομοιότητα με την ομηρική φράση έχει η χρήση στον Αισχύλο, *Ἑπτά ἐπι Θήβας* 1040 *μηδέ τω δόξῃ πάλιν*.

κειται να γίνει φονιάς του πατέρα του έχουν αποδειχθεί μάταιοι. Κάτω απ' αυτήν την ψυχολογική κατάσταση προσθέτει: τὰ δ' οὖν παρόντα συλλαβῶν θεσπίσματα / κείται παρ' "Αἰδη Πόλυβος ἄξι' οὐδενός.

Η γραφή παρόντα, που παρέχουν τα χφφ, ή έχει διορθωθεί ποικιλοτρόπως ή κρατήθηκε στο κείμενο από τους κριτικούς, όμως στην τελευταία περίπτωση με αρκετό σκεπτικισμό και με έκδηλη την προσπάθεια από τη μεριά των φιλολόγων να την δικαιολογήσουν μέσα στα συμφραζόμενα του κειμένου. Τη γραφή των χφφ δέχονται από τους νεότερους φιλόλογους ο Kamerbeek (με την έννοια: οι συγκεκριμένοι χρησμοί που μας απασχολούν)¹, ο Dawe (με την έννοια: οι μαντείες που έχουμε μπροστά μας) και με ανάλογη σημασία οι Dain - Mazon, από δε τους πλκλιότερους ο Jebb, ο L. Campbell (με τη σημασία: αυτά τα βραχνιστικά προφητεύματα) και ο Καραπαναγιώτης. Αντίθετα, οι Schneidewin - Nauck (όπως και ο F. W. Schmidt) διορθώνουν τη λέξη σε γέροντα, ο Postgate σε πρὶν ὄντα, ο Hauschke² σε πεσόντα, ο Pearson σε προδόντα, ενώ ο A. V. Campbell³ τη διορθώνει σε πατρῶα. Ο Dawe, στην έκδοση της Teubner, θεωρεί πιθανή τη γραφή περισσά.

Η λέξη παρόντα στο στίχο που μας απασχολεί φαίνεται ότι δε συμβιβάζεται ικανοποιητικά με το νόημα του κειμένου, το γεγονός δε ότι έχουν γίνει πολλές προσπάθειες για διόρθωσή της δείχνει ότι η γραφή αυτή δημιουργεί κάποιο πρόβλημα. Για να μην κατατριβόμαστε σε πολλές λεπτομέρειες, δηλώνουμε εξ αρχής ότι όλες οι διορθώσεις που έχουν προταθεί δε μας φαίνονται καθόλου ικανοποιητικές⁴. Η γραφή παρόντα (= αυτά που μας απασχολούν) μπορεί σ' ένα βαθμό να φαίνεται δικαιολογημένη, όμως αφήνει αρκετές αμφιβολίες για την ορθότητά της, μια και τα θεσπίσματα αυτά δεν είναι οι χρησμοί που έφερε ο Κρέων από τους Δελφούς, για τους οποίους θα δικαιολογούνταν ο χαρακτηρισμός παρόντα (και δε νομίζουμε ότι ο ποιητής δε θα πρόσεχε ν' αποφευχθεί μια τέτοια σύγχυση), αλλά οι χρησμοί που είχαν δοθεί παλιά στον ίδιο τον Οιδίποδα.

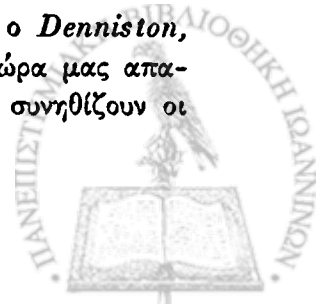
Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι εδώ πρέπει να αναζητήσουμε ένα βασικό χαρακτηριστικό των χρησμών, και ιδιαίτερα των χρησμών του Απόλλωνα, δηλ. το χαρακτηριστικό: δίσημοι, λοξοί, αινιγματικοί, παραπλανητικοί. Λίγο παρακάτω, στ. 974, ο Οιδίπους ομολογεί ότι παρασύρθηκε απ' αυτούς

1. Ο Kamerbeek δέχεται την ερμηνεία που δίνει για τη λέξη αυτή ο Denniston, ότι δηλ. τα παρόντα θεσπίσματα είναι τα συγκεκριμένα μαντεύματα που τώρα μας απασχολούν, παραβάλλοντας τις χρήσεις τὸ παρόν, ὁ παρῶν λόγος, όπως τις συνηθίζουν οι ρήτορες (Denniston CR 47, 165).

2. Βλ. Kamerbeek στ. 971.

3. A.V. Campbell CQ 1948, 102.

4. Βλ. τις αντιρρήσεις στους Kamerbeek και Dawe.

τους χρησμούς: ἐγὼ δὲ τῷ φόβῳ παρηγόμενην. Με δεδομένα τα παραπάνω (και για να μην απομακρυνθούμε πηλαιογραφικά από την παραδεδομένη γραφή) έχουμε τη γνώμη ότι η λέξη που έγραψε ο Σοφοκλής είναι το επίθετο παρωδά, με την έννοια του 'παραπλανητικά'. Την ίδια λέξη τη βρίσκουμε στον Ευριπίδη, *Ίφιγ. Αὐλ.* 1147 και μάλιστα μαζί με τη λέξη αἰνίγματα: (Κλ.) ...ἀνακαλύψω γὰρ λόγους, / κούκέτι παρωδοῖς χρῆσόμεσθ' αἰνίγμασιν. Το θεσπίσματα του Σοφοκλή είναι σχεδόν ταυτόσημο με το αἰνίγματα του Ευριπίδη (αφού οι χρησμοί του Απόλλωνα είναι αινιγματικοί), ώστε η λέξη παρωδά (= παραπλανητικά) δείχνει πολύ εύστοχα το χαρακτήρα του δελφικού χρησμού¹.

Όπως είπαμε, το ρήμα παρηγόμενην του παρακάτω στίχου 974 (που λέγεται από τον Οιδίποδα) έχει άμεση αναφορά στο προηγούμενο επίθετο παρωδά, ώστε να μην μένει κενιά αμφιβολία ότι και στον ένα και στον άλλο στίχο ο Οιδίπους μέσσει στην τραγική του άγνοια ειρωνεύεται με συνώνυμες λέξεις τον δελφικό χρησμό. Εκτός αυτού, και τα λόγια της Ιοκάστης, που απαντά άμέσως στον Οιδίποδα, στ. 973 οὐκουν ἐγὼ σοι ταῦτα προὔλεγον πάλαι;, αναφέρονται σ' αυτήν ακριβώς τη φύση των χρησμών, όπως η ίδια πράγματι τους έχει ειρωνευθεί πιο πάνω, στ. 946-47: ὦ θεῶν μαντεύματα / ἴν' ἐστέ, και στ. 952-53 καὶ σκόπει κλύων / τὰ σέμν' ἴν' ἦκει τοῦ θεοῦ μαντεύματα.

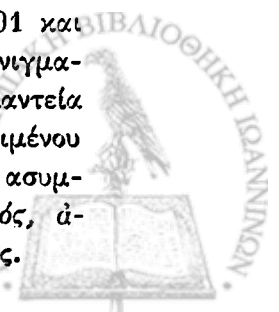
Έχουμε τη γνώμη ότι διορθώνοντας σε παρωδά τη γραφή παρόντα των χφφ, ένα λάθος που θα έγινε μάλλον στην κεφαλαιογράμματη γραφή (επισημαίνουμε ότι το παρωδά είναι lectio difficilior), το χωρίο αποκτά μια έννοια ικανοποιητική, τόσο από νοηματική όσο και από τραγική άποψη.

Τραχίνια: 196 (ἐκμαθεῖν)

Όταν ο Άγγελος αναγγέλλει στη Δηϊάνειρα την άφιξη του Λίχα, στο α' επεισόδιο της τραγωδίας, η γυναίκα του Ηρακλή απορεί πώς ο Κήρυκας δεν έχει φτάσει ακόμη εκεί· ο αγγελιαφόρος τον δικαιολογεί με το λόγο ότι όλος ο λαός τον έχει περικυκλώσει και τον ρωτά για τους δικούς του, ώστε: τὸ γὰρ ποθοῦν ἕκαστος ἐκμαθεῖν θέλων / οὐκ ἂν μεθεῖτο...

Η ενεργητική μετοχή τὸ ποθοῦν φαίνεται πως δημιουργεί προβλήματα στο γενικό νόημα όλης της πρότασης. Φυσικά και λογικά φαίνεται ότι

1. Με το ίδιο β' συνθετικό στον *Οιδ.* *Τύραν.* βρίσκουμε τις λέξεις φαιρωδός 391 και χρησμοφδός 1201· και οι δύο αυτές, όπως βλέπουμε, αναφέρονται σε χρησμούς ή αινιγματικά λόγια, ό,τι ακριβώς σημαίνει και το επίθετο αἰνικτά 439, που αναφέρεται στη μαντεία του Τειρεσία. Πολύ διαφωτιστικές για τη χρήση του β' συνθετικού - ωδός, προκειμένου να δηλωθεί κάποια έννοια που έχει σχέση με χρησμούς ή οι σχέσεις συμφωνίας, ασυμφωνίας, αντίθεσης κλπ. είναι οι παρακάτω λέξεις: θεσπιωδός, ποικιλωδός, συνωδός, ἀπωδός, ἀντωδός, που τις βρίσκουμε στον ίδιο το Σοφοκλή ή σε άλλους συγγραφείς.

τὸ ποθοῦν εἶναι αντικείμενο του ἐκμαθεῖν. Ὅμως ἡ ενεργητικὴ φωνὴ τῆς μετοχῆς εἶναι ἀκατανόητη, γιὰτί, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, τὸ ποθοῦν χρησιμοποιεῖται ἀντὶ του ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ (σε αἰτιατικὴ) τὸν πόθο, σύμφωνα με τὴ συνήθεια νὰ χρησιμοποιεῖται το οὐδέτερο του ἐπιθέτου ἢ τῆς μετοχῆς ἀντὶ του ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ, μιὰ συνήθεια που ἔλαβε ἐκταση τὸν 5. π.Χ. αἰώνα, κυρίως με τὸ Θουκυδίδη: τὸ δεδιός, τὸ θαρσοῦν, τὸ πρόπον, τὸ βουλόμενον, τὸ ὀργιζόμενον κλπ. (πβ. Σοφ. Φιλ. 674-78 τὸ γὰρ νοσοῦν ποθεῖ σε συμπαραστάτην λαβεῖν).

Ἐχοντας λοιπὸν αὐτὴ τὴ σημασία το τὸ ποθοῦν ὀδηγεῖ σε παράλογο νόημα, ἀφοῦ ὁ στίχος πρέπει νὰ σημαίνει: ὁ καθένας θέλοντας νὰ μάθει γιὰ τον πόθο του.... Για νὰ ἀποφευχθεῖ το παράλογο, προτάθηκν μερικὲς διορθώσεις γιὰ το τὸ ποθοῦν: Ὁ E. Thomas¹ προτείνει τὰ γὰρ ποθεῖν' (σ' αὐτὴ τὴ διορθωση κλίνει καὶ ὁ Jebb), ὁ Pearson υποθέτει τῶν...πόθων².

Βέβαια τὴ γραφὴ των χφφ δέχονται στο κείμενό τους ὅλοι οἱ ἐκδότες καὶ κριτικοί, ὁμως ὅλοι τους προσπαθοῦν με διάφορες ἐξηγήσεις νὰ δικαιολογήσουν τὴν αἰτιατικὴ τῆς ενεργητικῆς μετοχῆς. Οἱ δικαιολογίες αὐτές εἶναι καταγραμμένες ἀναλυτικὰ στα σχόλια των Jebb, Kamerbeek καὶ Easterling³, γι' αὐτὸ ἐδῶ θὰ ἀναφέρουμε περιληπτικὰ αὐτές που ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν:

Ὁ Hermann δέχεται το τὸ ποθοῦν με τὴν ἔννοια του οἱ ποθοῦντες καὶ το ἕκαστος ὡς παράθεση στὴ μετοχῆ⁴. Τα ἀρχαία σχόλια δίνουν μιὰ λύση, ἀφοῦ δέχονται ὅτι στὴ φράση τὸ ποθοῦν το αντικείμενο του πόθου ταυτίζεται με τον ἴδιο τον πόθο: τὸ γὰρ ποθοῦν τὸ ποθούμενον⁵. Οἱ Radermacher καὶ Kamerbeek δέχονται τὸ ποθοῦν ὡς αντικείμενο του μεθεῖτο, ἐνῶ ὁ L. Campbell καὶ ὁ Mazon δίνουν μιὰ ἄλλη ἐξήγησι⁶: διαβλέπουν στο ἐκμαθεῖν τὴν ἔννοια ἐκπλήσαι μαθῶν, καὶ ὁ Jebb θεωρεῖ τὴν αἰτιατικὴ ὡς αἰτιατικὴ τῆς ἀναφοράς. Τέλος ἡ Easterling, ἐνῶ κάνει τὴ σκέψη νὰ θεωρήσουμε το τὸ ποθοῦν αντικείμενο του θέλων καὶ υποκείμενο του ἐκμαθεῖν⁷, καταλήγει στὴν ἀποψη ὅτι το χωρίο νοσεῖ. Φθαρμένο θεωρεῖ το χωρίο καὶ ὁ Dawe στὴν ἐκδοσὴ Teubner.

Ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ ἀποκατάσταση του νοήματος του χωρίου εἶναι φανερό ὅτι δε δίνουν καμιὰ ικανοποιητικὴ λύση. Ὑστερα ἀπὸ προσεκτικὴ μελέτη καταλήγουμε στὴ γνώμη ὅτι το λάθος πρέπει νὰ ἐντοπισθεῖ

1. Βλ. Jebb, Trach. στ. 196.

2. Βλ. κριτ. υπόμν. στὴν ἐκδοσὴ του (Oxford, 1928): fort. τῶν...πόθων (plur. velut in O.C. 333. Eur. I.A. 555. Pro. 595).

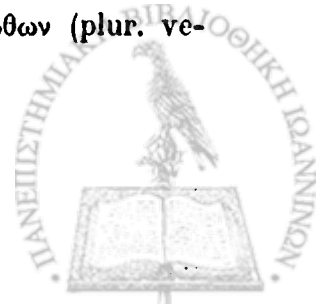
3. Βλ. στὸν ἀντίστοιχο στίχο αὐτῶν των σχολίων.

4. Βλ. Schneid. - Nauck καὶ Easterling στὸν ἀντίστοιχο στίχο.

5. Αὐτὸ δέχεται καὶ ὁ Longo (βλ. Easterling ο. παραπ.).

6. Mazon, RPh 1951, 8 κ.ε.

7. Πβ. Denniston, CR 45,7 κ.ε.

στο *ἐκμαθεῖν*, το οποίο προέρχεται από λανθασμένη γραφή του σωστού *εὐνάζειν*. Το λάθος θα έγινε σ' *ένκν* κοινό αρχέτυπο όλων των οικογενειών των *χφφ*, γραμμένον σε μικρογράμμακτη γραφή. Δηλ. το *εὐ* θα διαβάστηκε ως *ἐκ* (όπως συμβαίνει στα *χφφ*), μετά εύκολα το *ν* ως *μ* και στη συνέχεια το *ζειν* θα διαβάστηκε ως *θειν*, μια και ύστερα από τα λάθη που προηγήθηκαν εύκολα έρχεται στο μάτι και στο νου η πιο συνηθισμένη λέξη *ἐκμαθεῖν*¹.

Το ρήμα *εὐνάζω* απαντά και σε άλλα τρία χωρία από τις *Τραχίνιες*, 106, 1042, 1242, και μια φορά στον *Οιδίπ. Τύρ.* 961. Μάλιστα στα δύο χωρία από τις *Τραχ.* το *εὐνάζω* έχει την έννοια του 'κχτχπραύνω' κάποιον πόνο ή θλίψη²: 106 οὐποτ' εὐνάζειν ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον, 1242 σὺ γάρ μ' ἀπ' εὐνασθέντος ἐκκινεῖς κακοῦ. Πρέπει να προσέξουμε εδώ ότι στο στίχο 106 το ρήμα αυτό έχει ως αντικείμενο το ουσιαστικό πόθον. Αυτό ακριβώς το παράδειγμα νομιμοποιεί την παρουσία του ρήματος *εὐνάζειν* στό χωρίο που μας απασχολεί. Η έννοιά του τώρα είναι ξεκάθαρη και η εικόνα πολύ αποκαλυπτική: θέλοντας ο καθένας να καταλαγιάζει τον πόθο του (τις ανησυχίες για τους δικούς του) δεν είναι εύκολο να τον αφήσει (το Λίχας), προτού να ακούσει κάτι ευχάριστο (για τους ανθρώπους του).

Τραχίνια 323 (διοίσει).

Στο χωρίο αυτό ο Λίχας πληροφορεί τη Δηϊάνειρα ότι η Ιόλη δεν πρόκειται να μιλήσει, όπως και προηγουμένως δεν άνοιξε το στόμα της να πει κάτι: οὐ τάρρα τῶ γε πρόσθεν οὐδέν ἐξ ἴσου | χρόνῳ διοίσει γλῶσσαν, ἥτις οὐδαμὰ προύφηγεν...

Η πλειονότητα των εκδοτών και κριτικών του κειμένου αμφιβάλει για την ορθότητα της παραδεδομένης γραφής διοίσει και οι περισσότεροι απ' αυτούς ακολουθούν τη διόρθωση διήσει που πρότεινε ο Wakefield (Jebb³, Pearson, Easterling⁴, Dawe κ.ά.). Τη γραφή των *χφφ* κρατούν στο κείμενό τους ο L. Campbell και οι Schneid.-Nauck⁵, οι οποίοι όμως

1. Και οι Schneid.-Nauck κρίνουν ότι το χωρίο πρέπει να είναι φθαρμένο και υποθέτουν ότι η φθορά έχει γίνει στο τὸ γάρ ποθοῦν. Και ο Kells (111) δε βλέπει ότι το χωρίο αυτό είναι υγιές και υποθέτει, με επιφυλάξεις, ότι ο Σοφοκλής θα έγραψε

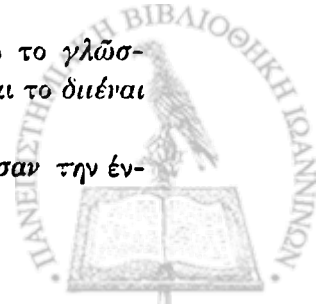
δ γάρ ποθῶν ἕκαστος ἐκμαθεῖν θέλοι.

2. Χαρακτηριστική είναι η ερμηνεία που δίνουν γι' αυτές τις περιπτώσεις οι LSJ (calm, sooth) και Ellendt (de curis et morbi dolore).

3. Ο Jebb σημειώνει ότι το διήσει είναι μια βέβαιη διόρθωση, γιατί εδώ το γλῶσσαν σημαίνει 'μιλιά', όπως στο απόσπ. 844 πολλήν γλῶσσαν ἐκχέας μάτην, και το διείναι σημαίνει 'βγάζω λόγο μέσα από τα χείλη'.

4. Η Easterling δέχεται τη διόρθωση διήσει αποδίδοντας στη λέξη γλῶσσαν την έννοια 'προφορά, φθόγγος' και όχι 'γλώσσα'.

5. Τη γραφή των *χφφ* κρατούν στο κείμενό τους και οι Dain-Mazon.

σημειώνουν ότι η παραδεδομένη γραφή είναι ακατανόητη και δε γνωρίζουν καμιά ικανοποιητική αποκατάστασή της, αφού και οι ίδιοι δέχονται ότι το νόημα του στίχου πρέπει να είναι (όπως το δέχονται όλοι σχεδόν οι μελετητές): όπως προηγουμένως σιωπούσε, έτσι και τώρα δε θα αποφασίσει να μιλήσει (πβ. Σχολ. *ὡς οὐκ ἐλάλησε πρόην οὐδὲ νῦν λαλήσει*).

Μόνο ο G. Hermann¹ δέχεται το διαφέρειν με την έννοια του 'διαφέρειν' και δίνει στο χωρίο το νόημα: 'Όπως ακριβώς έκανε ως τώρα, έτσι και τώρα θέλει να διατηρήσει την ίδια στάση όσον αφορά τη γλώσσα της. Όμως αυτή η ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Kamerbeek.

Μια συμβιβαστική θέση παίρνει απέναντι στο πρόβλημα αυτό ο Kamerbeek, ο οποίος σημειώνει: Αν το διαφέρειν δεν μπορεί να σημαίνει το ίδιο όπως το διέναι 'φέρνω τις λέξεις (= γλώτταν) δια μέσου των χειλέων' ή 'τη θέτω σε κίνηση' (πβ. LSJ *δίημι* 1.1), τότε έχουμε να διαβάσουμε *διήσει*.

Η διόρθωση που πρότεινε ο Wakefield φαίνεται πράγματι λογική και δικαιολογημένα την υιοθέτησαν οι φιλόλογοι που αναφέραμε, αφού ενισχύεται με δύο άλλα παραδείγματα από το Σοφοκλή: *Ήλ. 596 ἦ πᾶσαν ἴης γλῶσσαν, Οἰδ. Κολ. 963 ὄστις φόνους μοι καὶ γάμους καὶ συμφορὰς / τοῦ σοῦ διήκας στόματος*.

Όμως και στα δύο παραδείγματα τα πράγματα έχουν διαφορετικά. Στο πρώτο το ρήμα είναι το απλό ἴης με αντικείμενο το γλῶσσαν (= φωνήν) και σημαίνει 'ξεστομίζεις κάθε λόγο', ενώ στο δεύτερο το σύνθετο διήκας δικαιολογείται με τη γενική στόματος που νομιμοποιεί την πρόθεση διά. Στο παράδειγμα όμως που μας απασχολεί το σύνθετο διήσει δεν μπορεί εύκολα να δικαιολογηθεί.

Η έννοια 'θέτω σε κίνηση' που ο Kamerbeek θεωρεί απαραίτητη (όχι όμως με βάση τα παραδείγματα που παραθέτει από τον Ευριπίδη, *Ίκέτ. 715, Ίφ. Αύλ. 1195, Βάκ. 1087, Όρ. 1261 κλπ.*) φαίνεται πως απαιτείται στο στίχο 323, άσχετα αν ο Kamerbeek (και οι LSJ) εσφλμέννα, κατά τη γνώμη μας, την έννοια αυτή την αναγνωρίζει στη γραφή διήσει. Γι' αυτό υποθέτουμε ότι η σωστή γραφή εδώ πρέπει να είναι το διώξει και ότι το λάθος σε διοίσει θα έγινε πρώτα στην κεφαλαιογράμμη γραφή ΔΙΩΞΕΙ, όπου το Ξ διαβάστηκε ως Σ (όπως συμβαίνει συχνά να συγχέονται τα δύο αυτά γράμματα), και στη μικρογράμμη, ύστερα, όπου το ω θα διαβάστηκε ως οι.

Το ρήμα διώξει έχει ακριβώς την έννοια που απαιτεί το χωρίο (βλ. LSJ λ. *διώκω* iii, 3 = cause to run, set in quick motion· πβ. Ευρ. *Όρ.*

1. Βλ. τα σχόλια του Kamerbeek στο στίχο αυτό.

1344 διώκω...πόδα)¹. Εφόσον μάλιστα δεχθούμε ως ενδιαμέσες σημασιολογικά τις φράσεις διώκω φόρμιγγα πλάκτρω (Πίνδ. Νεμ. 5,24), διώκω μουσαν (Πρατίν. 5), διώκω μέλος (Σιμ. 29), όπου έχουμε μεταφορά στον ήχο, τη φωνή, είναι απόλυτα δικαιολογημένη και η σύνταξη διώκω γλώσσαν=βάζω σε κίνηση τη γλώσσα, μιλώ, όπως στα παραπάνω παραδείγματα με το διώκω έχουμε τη σημασία: βάζω σε κίνηση τη φόρμιγγα, τη μούσα (μουσική), το τραγούδι. Δηλ. στη φράση διώξει γλώσσαν έχουμε μια ωραιότερη ποιητική έκφραση για τη δήλωση ακουστικών φαινομένων.

Τραχίνια 837 (φάσματι)

Στην πρώτη αντιστροφή του τρίτου στάσιμου της τραγωδίας ο χορός μιλάει για το φοβερό μαρτύριο που υφίσταται ο Ηρακλής από τον 'πέπλον' που του έστειλε η Δηϊάνειρα. Στο στίχο 836κ.ε. αναφέρεται συγκεκριμένα στο λιώσιμο και το κόλλημα της σάρκας του ήρωα στο χιτώνα που ήταν εμποτισμένος με το δηλητήριο της ύδρας: δεινοτάτω μὲν ὕδρας προστετακώς φάσματι. Η γραφή φάσματι που παρέχουν όλα τα χφφ, όσο κι αν προσπαθούν να την δικαιολογήσουν οι Jebb², Kamerbeek³ και Easterling⁴, φαίνεται αδικαιολόγητη στα συμφραζόμενα της αντιστροφής. Υποψίες για την ορθότητα της γραφής αυτής έχουν εκφράσει ήδη οι Schneid.-Nauck⁵, L. Campbell⁶ και Pearson. Ο τελευταίος, ξεκινώντας προφανώς από το σχόλιο: φάσματι τουτέστι τῷ ἱματίῳ τῷ κεχρισμένῳ τῷ φαρμάκῳ τῆς ὕδρας, τουτέστι τῇ χολῇ, υποθέτει ότι το φάσματι είναι παραφθορά της λέξης ὑφάσματι και αυτή η τελευταία είναι ερμηνεία της λέξης

1. Βλ. και Kannicht 112.

2. Ο Jebb εννοεί το φάσμα με την έννοια 'τέρας' και στο προστετακώς βλέπει τη σημασία 'εγκλωβισμένος στο θανάσιμο σφίξιμο της ύδρας', και εικάζει ότι η λέξη αυτή ήρθε στο μυαλό του ποιητή από τη γνώση της πραγματικής κατάστασης, από το ότι δηλ. το κρέας του ήρωα ήταν κολλημένο στο ένδυμα.

3. Δέχεται τη σημασία 'φάντασμα' 'τέρας' και υποστηρίζει ότι το φάσμα της ύδρας είναι κατά κάποιον τρόπο ακόμη παρόν και ενεργεί με το δηλητήριο. Βλ. στον αντίστοιχο στίχο και τη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του Kamerbeek.

4. Κι αυτή εννοεί ότι ο Ηρακλής είναι σφιγμένος από το φοβερότατο φάντασμα της ύδρας και υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να οδηγηθούμε σε υποψίες για την ορθότητα της γραφής φάσματι, επειδή ακριβώς ο Ηρακλής δεν υποφέρει από ένα πραγματικό σφίξιμο της ύδρας.

5. Οι Schneid.-Nauck αμφισβητούν την εγκυρότητα της γραφής φάσματι και, σωστά, παρατηρούν ότι το προστετακώς χρειάζεται μια συγκεκριμένη έννοια, όπως ἰὼ ἢ ἔσθῃτι.

6. Κι αυτός δέχεται ότι εδώ αντί για τὸ φάσμα της ύδρας έπρεπε να γίνεται λόγος για το δηλητήριό της.

νήματι¹. Η ιδέα του Pearson είναι ελκυστική και εύκολα κινείς θα μπορούσε να κάνει αποδεκτή τη διόρθωσή του, γιατί εκείνο στο οποίο έχουν κολλήσει οι σάρκες του Ηρακλή είναι το ένδυμα που του έδωσε η Δηϊάνειρα. Ο Dawe θεωρεί εσφαλμένη τη γραφή φάσματι και το χωρίο αθεράπευτο.

Ακόμη πιο εύστοχες φαίνονται οι διορθώσεις χρίσματι του Blaydes και νάματι του Wunder, γιατί και λογικά μας πάνε πιο κοντά στο αίτιο του πάθους, αλλά και ποιητικά φαίνονται λέξεις οικειότερες για τη συγκεκριμένη τραγωδία².

Είναι πέρα από κάθε αμφιβολία ότι και εδώ ο Σοφοκλής, όπως και σε πολλά άλλα σημεία, έχει μόνιμα στο μυαλό του τον εμποτισμό των ενδυμάτων με το αίμα του κένταυρου Νέσσου, που ήταν δηλητηριασμένο από τον ιό της ύδρας. Έτσι ανάλογα ο ποιητής χρησιμοποιεί τις λέξεις: χρίει (574), βάπτει (580), φάρμακον (685), ἀτίχριστον (687), ἔχρυσα (689), ἰοῦ (832= το υγρό, η χολή από την ύδρα). Αλλά και το ρήμα κέχνται (852) εντάσσεται στην ίδια κατηγορία-εικόνα, την οποία αποτελούν οι παραπάνω όροι.

Αυτό ακριβώς μας βοήθησε να σκεφτούμε ότι στη λέξη φάσματι κρύβεται το ουσιαστικό ῥάσματι, παράγωγο από το ρήμα ῥαίνω= ραντίζω³. Το όνομα αυτό είναι συνώνυμο ή συγγενές με τα ρήματα χρίω, βάπτω, κέχνται, καθώς και με τις λέξεις φάρμακον, ἰός, ἀτίχριστον. Παλαιογραφικά η λέξη αυτή δικαιολογείται απόλυτα, όταν σκεφτούμε ότι προήλθε από την 'καταλογάδην' γραφή ΠΡΟCTETAKOCPACMATI, όπου τα γράμματα CP θα διαβάστηκαν ως Φ. Αν και αυτή η λέξη δε μαρτυρείται αλλού στο Σοφοκλή ή τους άλλους τραγικούς⁴, μπορεί να δικαιολογηθεί ως 'ἄπαξ λεγόμενον', αφού πολλά τέτοια έχουν επισημκνθεί π.χ. από τον Kamerbeek σε όλες τις τραγωδίες του Σοφοκλή.

1. Βλ. CR 39,4. Στην έκδοσή του στη σειρά της Οξφόρδης ο Pearson υιοθετεί τη γραφή νήματι και σημειώνει στο κριτικό του υπόμνημα: νήματι] φάσματι codd: χρίσματι Blaydes: νάματι Wunder coll. Hesych. s. v. νήμα: sed praestare videtur ipsum νήματι (cum gl. ὑφάσματι).

2. Ο Lloyd - Jones 266 δε δέχεται ότι η γραφή φάσματι μπορεί να σταθεί στον συγκεκριμένο στίχο και στηριζόμενος στο συνηθισμένο φαινόμενο να συγγέονται οι καταλήξεις -τατος και -τερος πιστεύει ότι ο Σοφοκλής έγραψε δεινότερω αντί δεινοτάτω με την έννοια 'κολλημένος σε ένα φάσμα φοβερότερο απ' αυτό της ύδρας', εννοώντας το ὑφάσμα που ήταν διαποτισμένο με το αίμα του Νέσσου.

3. Πβ. τις λέξεις σταγόσι και σταλαγμῶν για το αίμα της έχιδνας και της Γοργόνας στον Ευριπίδη, Ίων 1234 και 1265.

4. Το όνομα αυτό δεν απαντά αλλού σε κλασικούς χρόνους παρά μόνο στο γιατρό Κρίτωνα (παρά Γαλην. 12.447) και τον ιστορικό Δούρη (παρά Αθην. 12, 542). Παρόλα αυτά είναι πολύ πιθανό αυτό να είχε χρησιμοποιηθεί από το Σοφοκλή, γιατί είναι γνωστό ότι τα εις -μα παράγωγα ουσιαστικά γνώρισαν μεγάλη επίδοση στους τραγικούς και χρησιμοποιούνται με πολλές σημασίες· μπορούν να δηλώνουν το αποτέλεσμα της ενέργειας,

Με την αποκατάσταση της γραφής *θάσματι* πιστεύουμε ότι το κείμενο γίνεται λογικά πολύ στέρεο και ανακτά την ποιητική του ευλυγισία.

Οίδ. ἐπὶ Κολ. 716 (παραπτομένα)

Ενώ η β' στροφή στο πρώτο στάσιμο της τραγωδίας αναφέρεται στο δῶρο που έχει προσφέρει η Αθηνά στην Αθήνα, η β' αντιστροφή αναφέρεται στα δῶρα του Ποσειδῶνα στη μητρόπολη της Αττικής, δηλ. στην τέχνη να δαμάζει και να χρησιμοποιεί το ἄλογο και στη ναυτική τέχνη. Στην αντιστροφή αυτή είναι προβληματική η λέξη παραπτομένα: ἄ δ' εὐήρετος ἔκπαυλ' ἄλῖα χερσὶ / παραπτομένα πλάτα / θρώσκει....

Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη ο στίχος (716) παραπτομένα πλάτα σημαίνει 'το κουπί που το πιάνουν κατὰ τὰ χέρια'. Μ' αυτήν τη σημασία δέχονται το στίχο π.χ. οι Schneid.-Nauck¹, Jebb² κ.ά.³, ενώ ο L. Campbell θεωρεί πεζή αυτήν τη σημασία και υποθέτει ότι εδώ έχουμε μια συγκεκομμένη μορφή του πέτεσθαι.

Όμως ο στίχος, όπως έχει παραδοθεί από τα χφφ, πάσχει μετρικά⁴ και για τη θεραπεία του έχουν προταθεί διάφορες διορθώσεις. Ο Postgate διορθώνει σε *παραϊθυσσομένα*, ο Meineke σε *παραϊσσομένα* και ο Pearson υποθέτει ότι εδώ θη υπήρχε ο τύπος *παραλλασσομένα*⁵.

Ο Dawe εντοπίζει στο χωρίο αυτό τρία προβλήματα: τίνος ρήματος είναι η μετοχή, του ἄπτω ή του πέτομαι, ποια είναι η σημασία της παρά στη σύνθεσή της με τη μετοχή και ποια είναι η σύνταξη του χερσίν. Αυτά τα ερωτήματα κρίνει ότι δημιουργούν δυσκολίες στο χωρίο και πιστεύει ότι αυτές θη αρθούν όταν γράψουμε

ἄ δ' εὐήρετος ἔκπαυλ' ἄλῖ χερ-
σον παραπτομένα πλάτα⁶,

την ίδια την ενέργεια (όπως τα ρηματικά παράγωγα σε -σις), αλλά και το αντικείμενο -πράγμα το σχετικό με τη ρηματική ενέργεια. Γι' αυτά βλ. Chantraine 186 κ.ε., Long 19 κ.ε., Peppler AJP 37,459 κ.ε.

1. 'Den Händen sich anfügend'.

2. Ο Jebb δέχεται την παθητική σύνταξη αντί της ενεργητικής τὰν δὲ πλάταν χερσὶ παράσας και παραβάλλει το στίχο 1405 από την *Ἰφιγ. Ταύρ.* (χέρας) κώπη προσαρμόσαντες.

3. Ο Kamerbeek εννοεί το παραπτομένα με την έννοια: 'fastened along', sc. the ship.

4. Πβ. το κριτικό υπόμνημα του Pearson: παραπτομένα vix sanum. Το μέτρο εδώ πρέπει να είναι γλυκόνειος, πβ. το στίχο 704 της στροφής και A. Dain, metrique, σελ. 134 (για τους στίχους 670-73 αυτής της τραγωδίας).

5. Για τις διορθώσεις αυτές βλ. το κριτικό υπόμνημα του Pearson.

6. Ο Dawe διορθώνει και τον αντίστοιχο στίχο της στροφής σε ὄ δ' ἔσαιὲν ὄρων κύκλος. Πβ. ωστόσο την έκδοσή του στη σειρά Teubner.

και έτσι φαντάζεται το πλοίο που τρέχει δίπλα στην ξηρά. Αν και ο προβληματισμός του Dawe είναι δικαιολογημένος, νομίζουμε ότι η διόρθωση που επιχειρεί και το νόημα που προκύπτει απ' αυτήν δεν είναι καθόλου ελκυστικά¹, αφού μάλιστα δέχεται κι αυτός τη μετοχή ως μετοχή του παρόμοιου. Εξεζητημένες και αντιποιητικές είναι και οι παρατηρήσεις του Dawe, ότι δηλ. είναι το πλοίο εκείνο που τρέχει και όχι το κουπί.

Εδώ είναι προφανές, ακόμη και σε ανηγνώστες που διαθέτουν λίγη ποιητική ευαισθησία, ότι η μετοχή πρέπει να ανήκει σε κάποιο ρήμα που σημαίνει 'ανοίγω φτερά' ή 'πετώ'. Αυτή η μεταφορική χρήση, είτε πρόκειται για κουπιά είτε και για πανιά, τα οποία παρομοιάζονται με φτερά, είναι πολύ συνηθισμένη, τόσο στο έπος όσο και στην τραγωδία. Ήδη στον Όμηρο έχουμε τη διαφωτιστική χρήση: 'Οδύσ. λ, 125 έρετμά, τά τε πτερὰ νηυσί πέλονται και στον Ησίοδο, "Εργα 628, διαβάζουμε για τα κουπιά: νηός πτερά, ενώ στον Πίνδαρο, 'Ολ. 9,24 απαντά για το πλοίο ο χαρακτηρισμός ναός ύποπτερου. Στον Αισχύλο, Πέρσαι 558, τα πλοία που έχουν ισοζυγισμένα (σε αριθμό) και από τις δυο πλευρές κουπιά νομάζονται όμοπτεροι νᾶες². Στον Ευριπίδη τα ανάλογα παραδείγματα είναι πολλά, π.χ. 'Ελένη 668 πετομένας κώπας, Τρωάδες 1086 σκάφος αίισον περοίς· πβ. 'Ιφιγ. Ταύρ. 1346 κ.α. Ανάλογα έχουμε και την αντίθετη μεταφορά με το έρεσσω για την κίνηση των πτερών: Αισχύλ. 'Αγαμ. 52 πτερόγων έρετμοΐσιν έρεσσόμενοι, Ευριπ. 'Ιφιγ. Ταύρ. 289 περοίς έρεσσειν, Λουκιαν. Τίμων 40 είρεσία πτερών.

Αυτό όμως που υποστηρίζει την εικόνα που υπάρχει εδώ και το οποίο φαίνεται ότι μιμείται ο Σοφοκλής είναι δύο άλλα χωρία από τον Όμηρο, 'Οδύσ. μ, 203 έκ χερῶν έπτατ' έρετμά (πβ. ω 534). Δεν μένει, νομίζουμε, καμιά αμφιβολία ότι στο χωρίο που εξετάζουμε πρέπει να έχουμε μια μετοχή κάποιου ανάλογου ρήματος³. Υποθέτουμε ότι εδώ υπήρχε η μετοχή παραμπεπταμένα (πρκ. του πετάννυμι) με την έννοια: 'το κουπί που στα πλευρά (παρά) είναι ανοιγμένο (απλωμένο) σα φτερό'. Η αναγνώριση στη μετοχή και της πρόθεσης ανά έρχεται σε συμφωνία και με το ρήμα θρώσκει, που σημαίνει: 'τρέχω πηδώντας', αλλά και που δείχνει ακριβώς την προς τα επάνω κίνηση (το άνοιγμα) του κουπιού.

Με συγκεκριμένη την πρόθεση ανά (ἀμ-) βρίσκουμε στο Σοφοκλή το συγγενικό ρήμα ποτάομαι: απόσπ. 476 ἀμποτάθην.

1. Βλ. και Kamerbeek στο στίχο αυτό.

2. Βλ. γενικά (και για το κριτικό πρόβλημα) τις σχολιασμένες εκδόσεις των Broadhead και Groeneboom.

3. Τα ρήματα πετάννυμι και πέτομαι συγγέονται πολλές φορές στη σημασία τους· βλ. LSJ, λ. πετάννυμι.

Εκτός από το Σοφοκλή, τη συγκεκριμένη μορφή της πρόθεσης ανά σε σύνθεση, και μάλιστα με το ίδιο ή με ρήματα συγγενικά, τη βρίσκουμε στον Ευριπίδη: Ἰφιγ. Αὐλ. 34 φάος ἀμπετάσας, Φοίν. 787 βόστρουχον ἀμπετάσας, Ἄνδρομ. 1219 ἀμπτάμενα φροῦδα πάντα, Ἴων 796 ἀν' ὑγρὸν ἀμπταίην(;) αἰθέρα, Ὀρ. 1376 αἰθέρ' ἀμπτάμενος, ενώ συχνή είναι στον ίδιο το Σοφοκλή η συγκοπή της πρόθεσης αυτής γενικά: π.χ. Αἴας 416 ἀμπνοάς (λυρ.), Φιλοκτ. 883 κἀμπνέοντ', Ἀντιγ. 1275 ἀντρέπων.

Ἰστέρα απ' αυτά που είπαμε, είναι προφανές ότι η εικόνα που δίνει το κουπί όταν ανοιχκλώνεται, μοιάζει μ' αυτήν των ανοιγμένων φτερών ή και των ανοιγμένων (απλωμένων) χεριών κατά το κολύμπι. Μια ακριβώς ίδια εικόνα για το άνοιγμα των χεριών κατά το κολύμπι μας δίνει ο Ὅμηρος, Ὀδύσ. ε, 374 χεῖρε πετάσας. Ὡστε το χωρίο αυτό πρέπει να το ενοήσουμε και να το αποδώσουμε ως εξής: 'Και το θαυμαστό και καλοτράβηχτο θαλασσινό κουπί, που το ανοίγουν τα χέρια τρέχει (ανοίγει) πάνω - κάτω...'

Φιλοκτ. 800 (ἀνακαλουμένω)

Η γραφή ἀνακαλουμένω των χφφ στο χωρίο (στ. 799-801)

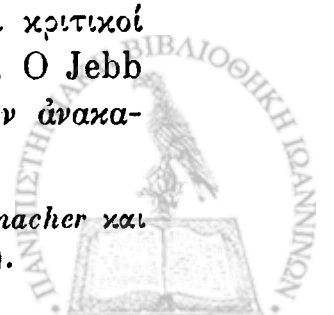
ὦ τέκνον, ὦ γενναῖον, ἀλλὰ συλλαβῶν
τῷ Λημνίῳ τῷδ' ἀνακαλουμένω πυρὶ
ἔμπρησον...

φαίνεται ότι παρέχει δυσκολίες στη σωστή κατανόηση και ερμηνεία του χωρίου. Πρέπει πρώτα-πρώτα να διευκρινήσουμε ότι λέγοντας Λημνίῳ...πυρὶ ο Φιλοκλήτης εννοεί το ηφαίστειο στο όρος Μόσυχλος της Λήμνου.

Οι Schneid. - Nauck με βάση αυτή τη γραφή βλέπουν δύο ερμηνείες: ή ore hominum celebratus ignis ή a me invocari solitus. Παρά τις δύο αυτές ερμηνευτικές δυνατότητες, οι φιλόλογοι αυτοί ομολογούν ότι έχουν δίκιο όσοι χαρακτηρίζουν ως εσφαλμένη τη γραφή ἀνακαλουμένω. Παρόμοια και ο Meineke προτείνει τη γραφή ἀνακαλούμενον ή ἀνακαλούμενος¹, προφανώς με την έννοια: α) 'πιάσε με και κάψε με μ' αυτό το Λήμνιο πυρ, τώρα που κάνω επίκληση σ' αυτό,' β) '...ενώ θα κάνεις επίκληση σ' αυτό'. Την πρώτη γραφή που πρότεινε ο Meineke² έχει δεχθεί και ο Pearson στην έκδυσή του στη σειρά της Οξφόρδης. Οι υπόλοιποι κριτικοί δέχονται τη γραφή των χφφ και δίνουν διάφορες σημασίες σ' αυτήν. Ο Jebb δίνει τη σημασία 'που είναι ονομαστό ως Λήμνιο': πῦρ δ Λήμνιον ἀνακα-

1. Ο Blaydes προτείνει να γράψουμε τὸνδ' ἀνακαλούμενον.

2. Ο Kamerbeek, στ. 800, προτιμά την ερμηνεία που δίνουν οι Radermacher και Webster (βλ. παρακ.). Ανάλογα μεταφράζει και ο Mazon (στον ίδιο στίχο).

λοῦσι. Αυτήν τη σημασία ο Jebb τη στηρίζει στη σκέψη ότι το ηφαίστειο Μόσυχλος είναι στενά δεμένο με τη Λήμνο και έδωσε την αφορμή για την παροιμία *Λήμνιον πῦρ* (Αριστοφ. *Λυσ.* 299)¹. Ο L. Campbell στη λέξη *ἀνακαλουμένω* βλέπει δύο δυνατότητες: α) 'αυτό που το επικλούνται' (που είναι αντικείμενο επίκλησης), β) 'το φημισμένο μ' αυτό το όνομα'². Ο Wehsrer, ο οποίος ανατυπώνει το κείμενο του Pearson, μεταφράζει (μετάφρ. Μπεζαντάκου) ως εξής το χωρίο: 'πιάσε με, εμένχ που σε κλώ, και κάψε με μ' αυτή τη φωτιά της Λήμνου'. Στη συνέχεια όμως ο ίδιος παρατηρεί ότι το *ἀνακαλουμένω* των χφφ ακούγεται καλύτερα (η επίμονη επανάληψη του ω είναι σωστή σ' αυτήν την επίκληση) και δίνει καλύτερο νόημα. Τελικά ο Webster προτιμά τη σημασία που δίνει ο Radermacher 'προς το οποίο γίνεται η επίκληση' (im hervorgerufenen Feuer).

Συνοψίζοντας τις ερμηνείες που δίνονται στη γραφή *ἀνακαλουμένω* βλέπουμε ότι υπάρχουν δυο δυνατότητες α) 'το ονομαστό', β) 'στο οποίο γίνεται η επίκληση' (με παθητ. σημασία). Στη γραφή *ἀνακαλούμενον* που εισήγαγε ο Pearson δίνεται η σημασία 'εμένχ που κάνω (ή, ενώ κάνω) επίκληση σ' αυτό'. Είναι απαραίτητο, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι στην τραγωδία αυτή δεν αναφέρεται πουθενά ότι ο Φιλοκτήτης έκανε επίκληση σ' αυτό το ηφαίστειο.

Κρίνουμε ότι στη λέξη αυτή υπάρχει κάποιο κριτικό πρόβλημα³, όπως συνάγεται και από τις διορθώσεις που πρότειναν και τις διαφορετικές ερμηνείες που δίνουν οι προηγούμενοι φιλόλογοι. Γι' αυτό υποθέτουμε ότι η σωστή γραφή είναι *ἀναβαλουμένω*. Στην πραγματικότητα δεν προτείνουμε διόρθωση, αλλά υποστηρίζουμε ότι η γραφή *ἀνακαλουμένω* προήλθε από εσφαλμένη ανάγνωση της λέξης *ἀναβαλουμένω*, που θα υπήρχε σ' έναν κοινό αρχέτυπο όλων των σωζομένων χφφ, γραμμένων σε μικρογράμματη γραφή, όπου το στοιχείο *υ* μπορούσε να διαβαστεί και ως *β* και ως *κ*. Ο τύπος *ἀναβαλουμένω* είναι μέλλων μέσης φωνής και δίνει στο χωρίο την έννοια: 'κάψε με μ' αυτή τη φωτιά που θα ξεσπάσει (ξεπεταχτεί) σε λίγο'. Δηλ. ο Φιλοκτήτης ζητεί από το Νεοπτόλεμο να τον κάψει με τη φωτιά του ηφαιστείου, μόλις αυτή θα πεταχτεί επάνω. Αυτή η εικόνα είναι πολύ ευλογοφανής, αφού, ως γνωστόν, τα ηφαίστεια δεν αναπέμπουν συνέχεια φωτιά.

1. Ο Jebb επικαλείται ως παράλληλη τη χρήση του ρήματος αυτού στον Σοφοκλή, *Ἡλέκτρα* 693 *Ἄργεϊος μὲν ἀνακαλούμενος*.

2. Ο L. Campbell σημειώνει ότι το ηφαίστειο Μόσυχλος μπορεί να θεωρηθεί ως μια πυρά παρασκευασμένη από τους θεούς για το Φιλοκτήτη, του οποίου το τέλος θυμίζει αυτό του Ηρακλή.

3. Ο Dawe δε δέχεται ως ορθή τη γραφή *ἀνακαλουμένω* και θεωρεί το χωρίο αθεράπευτο.

Αν και δε βρίσκουμε κλλού το ρήμα *ἀναβάλλομαι*¹ μ' αυτήν ακριβώς τη σημασία, το παράδειγμα από το Θουκυδίδη 4, 90: *ἐκ τοῦ ὀρύγματος ἀνέβαλλον ἀντὶ τείχους τὸν χοῦν*, καθώς και τα παραδείγματα: Ξενοφ. Κύρ. Παιδ. 7, 5, 10 *ἀναβάλλειν γῆν*, Ευστάθ. Ὀδύσ. 1404, 38 *κρήνη λευκὸν ὕδωρ ἀνέβαλλε* (Κκλλίμαχος) μας δίνουν το δικαίωμα να φαντασθούμε μια παρόμοια χρήση προκειμένου για το 'ξεπέταγμα προς τα επάνω' της φωτιάς του ηφαιστείου.

Φιλοκτ. 1150 (πελᾶτ')

Στον Κομμό της τραγωδίας (στ. 1081-1217) ο Φιλοκτήτης θρηνεί για την αφίρση του τόξου του. Ανάμεσα στα άλλα που ανηλογίζεται ότι θα πάθει είναι και τούτο (στ. 1146 κ.ε.): *ᾧ πταναὶ θῆραι χαροπῶν τ' | ἔθνη θηρῶν, οὐς ὄδ' ἔχει | χῶρος οὐρεσιβώτας, | φυγᾶ μ' οὐκέτ' ἀπ' αὐλίων | πελᾶτ'. οὐ γὰρ ἔχω χεροῖν | τὰν πρόσθεν βελέων ἀλκάν...*

Ενώ η λέξη *πελᾶτ'* έχει παραδοθεί από όλα τα χφφ, φαίνεται ότι δημιουργεί πολλές δυσκολίες για τη σωστή έννοια που πρέπει να έχουμε εδώ και η οποία δεν πρέπει να είναι άλλη από την έννοια: 'δε χρειάζεται πια να φεύγετε μακριά από μένα (κπό τη σπηλιά μου)'². Όπως όμως έχει παραδοθεί, η φράση *φυγᾶ μ' οὐκέτι ἀπ' αὐλίων πελᾶτ'* (με τη φυγή σας από τη σπηλιά μου δε θα με πλησιάζετε πια) είναι εντελώς ακατανόητη και αντιφατική. Γι' αυτό, από τους κριτικούς της τραγωδίας, όσοι κρατούν το κείμενο όπως έχει προσπαθούν να δώσουν μια λογικοφνή ερμηνεία, που όμως ή είναι παρατραβηγμένη ή εντελώς αστήρικτη από τα δεδομένα του κειμένου, ενώ άλλοι που επιχειρούν να κάνουν κάποια διόρθωση δεν πετυχαίνουν, κατὰ τη γνώμη μας, ένα ικανοποιητικό νόημα. — Ξεκινάμε από τους δεύτερους:

Ο Jebb, αν και αναγνωρίζει κάποια αληθοφάνεια στην απόδοση του Hermann: *non amplius fuga vestra me ab antro meo ad vos adducetis*, όμως δε συμφωνεί με τη συντακτική θέση του *πελᾶτε*. Γιατί αυτό στο οποίο αναφέρεται η ενέργεια του ρήματος έπρεπε να δηλωθεί είτε με μια δοτική είτε να χρησιμοποιηθεί μια ανάλογη σύνταξη πρόθεσης και πτώσης. Γι' αυτό ο Jebb γράφει *μηκέτ' ἀπ' αὐλίων φυγᾶ | πηδᾶτ'*³.

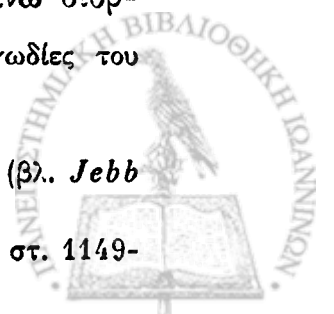
Ο v. Wilamowitz, ο οποίος γενικά δέχεται το νόημα που δίνει ο Hermann, διορθώνει το *ἀπ' αὐλίων* σε *ἀπ' αὐλίω*. Οι Erfurdt και Heimsoeth διορθώνουν το *πελᾶτ'* σε *ἐλᾶτ'*⁴. Κάποια συμπάθεια για την παραπάνω διόρ-

1. Επαναλαμβάνουμε την παρατήρηση ότι τα 'ἔπαζ λεγόμενα' στις τραγωδίες του Σοφοκλή είναι πάρα πολλά.

2. Βλ. Webster στ. 1150.

3. Το *μηκέτ'* αντί του *μ' οὐκέτ'* είχαν προτείνει οι Auratus και Canter (βλ. Jebb στ. 1149). Το *μηκέτ'*, αντί του *μ' οὐκέτ'* δέχεται και ο Dawe.

4. Ο Heimsoeth διορθώνει και το *φυγᾶ μ'* σε *φυγαῖς* (βλ. Kamerbeek στ. 1149-50).

θωση ομολογεί και ο *Kamerbeek*, ο οποίος, κρατώντας αμετάβλητο το *φυγᾶ μ'*, βλέπει στη φράση την έννοια: *no longer by your flight, will you cause me to leave my cave*¹, ενώ ο *Dawe* την εισήγαγε στο κείμενό του (έκδ. Teubner).

Όσον αφορά αυτούς που κρατούν το χωρίο αμετάβλητο διαπιστώνουμε ότι κανένας τους δεν είναι ευχαριστημένος από το νόημα που προκύπτει από τη φράση.

Οι *Schneidewin - Nauck* ομολογούν ότι, αντί αυτής που προκύπτει από το κείμενο όπως έχει (*ihr werdet nicht mehr mir nahen, indem ihr von meiner Höhle hinwegflieht*), έπρεπε να έχουμε την έννοια: *ihr werdet vor mir dem unbewaffneten nicht mehr fliehen*. Κατά τη γνώμη τους το κείμενο, σύμφωνα μ' αυτό το νόημα, έπρεπε να έχει: *οὐκ ἐμῶν ἔτ' ἀπ' αὐλίων / φεύξεσθ'*.

Ο *L. Campbell*, που εννοεί το χωρίο ως: *no longer flying me from my cell, ye shall approach me there*, δέχεται ότι υπάρχει σύμφυση δύο εκφράσεων, μιας αρνητικής: *οὐκέτι με φεύξεσθε ἀπ' αὐλίων* και μιας θετικής: *πελάτέ μοι εἰς αὐλία*, και παραπέμπει για μια πρόμοια σύμφυση στην *Ἡλέκτρα* 1127 ὡς σ' ἀπ' ἐλπίδων οὐχ ὦνπερ ἐξέπεμπον εἰσεδεξάμην. Σ' αυτήν του την εξήγηση ο *Campbell* φαίνεται ότι επηρεάζεται από το αρχαίο σχόλιο: ἀντί οὐκέτι φεύξεσθέ με, οὐκέτι μετὰ φυγῆς καὶ φόβου προσπελάσετέ μοι.

Πολύ απλά και ουσιαστικά αντιμετωπίζει το ζήτημα ο *Webster*, ο οποίος βλέπει βεβιασμένη και όχι ικνοποιητική την ερμηνεία: 'δε θα με φέρετε πια κοντά σας πετώντας από τη σπηλιά μου', όπως υποχρεώνεται κανείς να αποδώσει το παραδεδομένο κείμενο, ενώ συμφωνεί ότι η έννοια έπρεπε να είναι: 'δε θα χρειάζεται πια να φύγετε μακριά από τη σπηλιά μου'. Ο *Webster*, επίσης, δε βλέπει να έχει προταθεί καμιά ικνοποιητική διόρθωση και εικάζει ότι το *πελάτ'* ίσως έχει παρεμβληθεί στο κείμενο από το *πελάταν* του στ. 1164.

Η σωστή έννοια που αναμένει κανείς απ' αυτό το χωρίο είναι βέβια προφανής, όπως το σημειώσαμε στην αρχή. Όμως είναι εξίσου λογικό να φαντασθούμε ότι ο ποιητής έχει την εξής εικόνα στο μυαλό του: σε κάποιο μέρος στην αυλή της σπηλιάς ο *Φιλοκτήτης* παραφύλαγε κρυμμένος, για να περέσει κάποιο πουλί ή κάποιο ζώο από μπροστά του για το σκοτώσει. Τις πιο πολλές φορές τα ζώα μόλις τον αντιλαμβάνονταν τρέπονταν σε φυγή και τον προσπέρναγαν τρέχοντας. Δηλ. ο *Φιλοκτήτης* εδώ τοποθετεί τον εαυτό του στη συνηθισμένη του θέση, δηλ. στη θέση του φρουρού που έχει στήσει ενέδρα στα ζώα. Μ' αυτήν τη σκέψη νομίζουμε ότι επιτρέ-

1. Ο *Kamerbeek* πάντως δηλώνει ρητά ότι ούτε το παραδεδομένο κείμενο φαίνεται υγιές ούτε οι πολλές προσπάθειες για διόρθωση είναι επιτυχείς.

πεται να διορθώσουμε το πελάτ' σε περάτ'. Το φυσικότερο νόημα που προσφέρει αυτή η διόρθωση είναι: 'δε (θα) με προσπαρνάτε πια φεύγοντας γρήγορα από την αυλή της σπηλιάς μου'.

Το ρήμα περῶ το βρίσκουμε με την ίδια ακριβώς σημασία στον Ηρόδοτο, 3,72: φυλακὰς γὰρ δὴ διεστεώσας οἰδὰς κού καὶ αὐτός, εἰ μὴ ἰδών, ἀλλ' ἀκούσας· τὰς τέφω τρόπῳ περήσομεν;¹, όπου το ουσιαστικό φυλακὰς είναι ο αντίστοιχος συντακτικός όρος της αντωνυμίας με στο χωρίο του Σοφοκλή, αφού ο Φιλοκτήτης είναι στην πραγματικότητα μια φυλακή. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τις πολλές γλωσσικές ομοιότητες που απαντούν ανάμεσα στο Σοφοκλή και τον Ηρόδοτο², ίσως θεμελιώσουμε περισσότερο δικαίωμά μας να ανηκούμε από το Σοφοκλή μια τέτοια σύνταξη. Πάντως ένα ακριβώς όμοιο παράδειγμα με τέτοια σύνταξη έχουμε από την Παλατ. Ανθολογία (Αγχιθίας) 2, 379 εἴ σε περήσω=si te effugero, evasero³.

'Όσον αφορά τον ενεστώτα περάτ', ενώ το κείμενο φαίνεται να απαιτεί μέλλοντα, ο χρόνος αυτός μπορεί να έχει φυσική θέση εδώ, γιατί ο Φιλοκτήτης το αποτέλεσμα της αφαιρέσεως των όπλων του δεν το βλέπει μόνο στο μέλλον, αλλά ήδη στο παρόν, και γι' αυτό ακριβώς εδώ ο ενεστώτας είναι πιο ισχυρός χρόνος από το μέλλοντα⁴. Μάλιστα πιο κάτω, στ. 1152 κ.ε., έχουμε ακριβώς αυτόν το χρόνο, ἀλλ' ἀνέδυν ὄδε χῶρος ἐρύκεται, οὐκέτι φορητὸς ὑμῖν, ἔπετε, νῦν καλὸν ἀντίφορον κορέσαι στόμα...

Ηλέκτρα 1060-61 (βλάστωσιν)

'Όλοι οι μελετητές, που δέχονται το κείμενο όπως το έχουν παραδώσει τα χφφ:

1058 τί τοὺς ἄνωθεν φρονιμωτάτους οἰωνοὺς ἐσορόμενοι τροφᾶς κηδομένους ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν ἀφ' ὧν τ' ὄνασιν εὐρωσι, τὰδ' οὐκ ἐπ' ἴσας τελοῦμεν;

1. Στην απάντησή του ο Δαρείος χρησιμοποιεί ως ανάλογο ρήμα στο περήσομεν το ρήμα παρελθεῖν.

2. Βλ. Schmid - Stählin 1², 318, Σακαλή 202, και γενικά στον Wittekind. Ο Kamerbeek πολύ σωστά έχει επισημάνει πολλές τέτοιες ομοιότητες σε όλες τις τραγωδίες του Σοφοκλή.

3. Βλ. στον Thesaurus του Stephanus' πβ. Τραγ. 225 κ.ε. ὄρῳ, φίλαι γυναῖκες, οὐδὲ μ' ὄμματος φρονιρὰν παρήλαθε, τόνδε μὴ λείσσειν στόλον.

4. Ίσως συμφωνώντας με το Stephanus θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το περάτ' μέλλοντα, όπως συμβαίνει με τον μέλλοντα ἐλάω' βλ. λ. περάω...ubi etiam nota περῶν, s. περάαν poetice, usurpatum Attico more pro περάσειν, ut ἐλάω pro ἐλάσειν. Πβ. Ίλ. Φ, 454 δήσειν καὶ περάάν νήσων ἐπὶ τηλεδαπάνων.

το εννοούν ως εξής: 'Πώς, ενώ βλέπουμε τα φρονιμότατα πουλιά του ουρανού να φροντίζουν για τη διατροφή αυτών από τους οποίους γεννήθηκαν κι αυτών από τους οποίους ευεργετήθηκαν, εμείς (οι άνθρωποι) δεν κάνουμε το ίδιο;'

Σίγουρα η αναφορά αυτή του χορού έχει ως αφορμή το λόγο που έκανε πιο πάνω (στ. 1056) η Χρυσόθεμη για τη φρόνηση.

Το νόημα του χωρίου είναι, κατά την άποψή τους, ότι, ενώ τα πουλιά δείχνονται φιλόστοργα, η Κλυταιμνήστρα, αντίθετα, έδειξε φοβερή αστοργία (πβ. το αρχαίο σχόλιο: *ὅτι ἐν τοῖς ἀλόγοις ζώοις φυσική τις ἐστὶ φιλοστοργία, ἢ δὲ Κλυταιμνήστρα ἄστοργος*). Επίσης οι φιλόλογοι πιστεύουν ότι η Χρυσόθεμη, με όλη τη στάση της που δείχνει σ' αυτήν την τραγωδία, δηλ. με το να μην τιμά και να μη θέλει να ανταποδώσει την πρόπουσα υπηρεσία στον πατέρα της (δηλ. να εκδικηθεί το θάνατό του), δεν πλησιάζει καν τη φρονιμάδα των πουλιών που ανταποδίδουν τις ευεργεσίες στους γονείς και τροφείς των. Αυτό, κατά την κρατούσα αντίληψη¹, προτάσσεται, για να υπογραμμίσει ο Χορός την αρετή της Ηλέκτρας, που μόνη της θέλει να τιμήσει τον πατέρα της, αυτό δηλ. που πράγματι είναι και το νόημα αυτού του χωρικού². Με το φρονιμωτάτους οίωνους, μάλιστα, ειικάζουν ότι ο ποιητής εννοεί τους πελαργούς³, οι οποίοι ανταποδίδουν την ευεργεσία στους γονείς τους, μια ερμηνεία που έχει γίνει δεκτή ήδη από την αρχαιότητα⁴.

Όμως δεν είναι εύκολο να αναγνωρίσουμε στο παρόν χωρίο αυτό το νόημα, γιατί παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες. Ήδη ο Καραπαναγιώτης, σχολιάζοντας τους παρακάτω (1063 κ.ε.) στίχους, γράφει επί λέξει: "Αλλ' ἂν καὶ δειλιᾷ ἢ Χρ., ὅμως οἱ δολοφόνοι, Αἴγ. καὶ Κλ., δὲν θὰ μείνωσιν ἐπὶ πολὺ ἀτιμώρητοι... Ταῦτα χαλαρῶς συνάπτονται πρὸς τὰ ἡγούμενα: ἂν πάντα τὰ τέχνη ἦσαν, οἷα ἢ Χ., οἱ δολοφόνοι θὰ ἔμμενον ἀτιμώρητοι· ἀλλ' ἀδύνατον τοῦτο, ἀφοῦ ὁ Ζεὺς βάλλει κεραυνούς καὶ ἡ Θέμις εἶναι ἰσχυρὰ ἐν τῷ οὐρανῷ".

Μια δεύτερη μεγάλη δυσκολία προέρχεται από τη συντακτική δομή του χωρίου: α) λέγοντας φρονιμωτάτους οίωνους ο ποιητής πρέπει να δέχεται ότι όλα — ή τα περισσότερα — τα πουλιά δείχνουν τη συμπεριφορά που αναφέρεται στο κείμενο, κάτι που δεν είναι σωστό, γιατί η πίστη ήταν

1. Βλ. π.χ. *Burton* 208. Το ίδιο δέχονται και όλοι οι σχολιαστές της τραγωδίας.

2. Βλ. π.χ. *Jebb*, σελ. 145.

3. Γι' αυτούς λέει ο Αριστοφ., "Όρν. 1355: ἐπὴν ὁ πατήρ ὁ πελαργὸς ἐκπετησίμους / πάντα ποιήσῃ τοὺς πελαργιδῆς τρέφων, / δεῖ τοὺς νεοττοὺς τὸν πατέρα πάλιν τρέφειν.

4. Βλ. το αρχαίο Σχόλιο: λέγονται δὲ οἱ πελαργοὶ γεγηρακότας τοὺς γονεῖς βαστάζειν τοῖς πτεροῖς ἕως ὅτου πτεροφυήσωσιν.

ότι μόνο ένα πουλί, ο πελαργός, συμπεριφέρεται έτσι¹. Αν ο ποιητής είχε το παράδειγμα των πελαργών στο μυαλό του, θα έλεγε τους φρονιμωτάτους των οίωνων². β) Αν ο ποιητής με τις φράσεις *ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν* και *ἀφ' ὧν τ' ὄνασιν* εὔρωσι εννοούσε τους γονεῖς των πουλιών αυτών (ως τοκείς και τροφεῖς)³, δηλ. αν εννοούσε και με τις δύο προτάσεις ένα πράγμα, θα έγραφε, καλύτερα, *ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν και ὄνασιν* εὔρωσι. Έτσι όμως που το γράφει φαίνεται ότι άλλο πράγμα εννοεί με το *ἀφ' ὧν βλάστωσιν* και άλλο με το *ἀφ' ὧν ὄνασιν* εὔρωσι. γ) Το σημαντικότερο είναι ότι, αν εννοούσε με τις προτάσεις τους γονεῖς και τροφεῖς των πουλιών, δε θα χρησιμοποιούσε αναφορική πρόταση με υποτακτική (κανονικά θά 'πρεπε να προσθέσει και το *ἄν*), αλλά με οριστική, γιατί το πράγμα είναι συγκεκριμένο και ορισμένο. Η υποτακτική μ' αυτή τη σύνταξη πικρυσιάζει την πράξη ως αόριστη, ενδεχόμενη ή δυνατή.

Μετά απ' όλα τα παραπάνω οδηγούμαστε στη γνώμη ότι εδώ ο ποιητής χρησιμοποιεί κάποιο άλλο παράδειγμα για τη σωφροσύνη από τον κόσμο των πουλιών. Θέλει να καυτηριάσει κατά γενικό τρόπο, όπως το συνηθίζει, τις αδυναμίες των ανθρώπων που δε φροντίζουν και δεν προσέχουν πολύ τις πράξεις τους και τις ενέργειες τους, και ενεργούν έτσι ώστε να επισύρουν για τον εαυτό τους βλάβη και τιμωρία. Βεβαίως εδώ ο ποιητής ειδικότερα εννοεί την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο (μπορεί μαζί και τη Χρυσόθεμη), οι οποίοι δείχθηκαν αφρονέστατοι με το να μη δώσουν προσοχή στο τι επρόκειτο να κάνουν, δεν προνόησαν και δεν υπολόγισαν σωστά τα αποτελέσματα της πράξης τους: γι' αυτό σκότωσαν τον Αγαμέμνονα και δε θα ξεφύγουν την τιμωρία των θεών.

Αυτό το νόημα, που πράγματι έχουν οι στίχοι 1058-1061, έρχεται σε πλήρη λογική συνάφεια μ' αυτά που λέγονται στους παρακάτω στίχους 1063 κ.ε. και το εξοικονομούμε, όταν διορθώσουμε τον τύπο *βλάστωσιν* των χφφ σε *βλαφθῶσιν*. Μ' αυτή τη γραφή, που παλαιογραφικά υποστηρίζεται εύκολα, εξασφαλίζουμε πολλά θετικά στοιχεία: α) το ωραιότατο παράδειγμα από τη ζωή των φρόνιμων πουλιών, που πριν φάνε ο,τιδήποτε, φροντίζουν (ενδιαφέρονται, τα απασχολεί) πολύ την τροφή που θα πάρουν και εξετάζουν πρώτα, αν θα τα βλάψει ή θα τα ωφελήσει. Εκτός από τη νοηματική εξομάλυνση, τώρα το κείμενο έχει και τα εξής θετικά στοιχεία: β) αυτά που λέγονται αφορούν όλα τα πουλιά, που όλα τους είναι φρόνιμα (τους φρονιμωτάτους οίωνους) σ' αυτό το θέμα, γ) εξασφαλίζεται η

1. Ο Kamerbeek υποθέτει ακόμη ότι εδώ ο Σοφοκλής θυμάται την ιστορία του Φοίνικα, που διηγείται ο Ηρόδοτος 2,73.

2. Ο Kamerbeek πολύ σωστά παρατηρεί: αφού ο ποιητής δεν έγραψε *οίωνων* δεν είναι σαφές αν εννοεί ένα ή περισσότερα από ένα πουλιά.

3. Βλ. *Schneid. - Nauck* και *Καραπαναγιώτη*, στ. 1058.

φυσική αντίθεση του *ὄνασιν* με το ρήμα *βλαφθῶσιν*, δ) τώρα το κείμενο μιλάει για δύο διαφορετικά πράγματα, και μάλιστα εντελώς αντίθετα μεταξύ τους, όπως απαιτεί η σύνταξη: *ἀφ' ὧν τε...ἀφ' ὧν τ'* (δηλ. για τη βλάβη και την ωφέλεια), ε) η σύνταξη των αναφορικών προτάσεων [(που είναι πλάγιες ερωτηματικές, επεξήγηση στο *τροφᾶς*) με υποτακτική τώρα είναι φυσιολογική, γιατί οι προτάσεις παριστάνουν την πράξη ως αόριστη, ενδεχόμενη ή και επιδιωκόμενη.

Ότι φαίνεται απίθανο εδώ ο Σοφοκλής να υποστηρίζει πως τα πουλιά είναι φρόνιμα σε σύγκριση με τον άνθρωπο όσον αφορά την επιμέλεια και περιποίηση των γονέων τους, μπορούμε να το συμπεράνουμε με βάση ένα απόσπασμα από το Δημόκριτο, στο οποίο υποστηρίζεται η ακριβώς αντίθετη άποψη (D.-K. B 278): *δῆλον δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ζώοισι πάντα γὰρ ἔκγονα κτᾶται κατὰ φύσιν ἐπωφελείης γε οὐδεμιᾶς εἵνεκα...ἢ μὲν δὴ φύσις τοιαύτη πάντων ἐστὶν ὅσσα ψυχὴν ἔχει τῷ δὲ δὴ ἀνθρώπῳ νομίζον ἤδη πεποίηται, ὥστε καὶ ἐπαύρεσίν τινα γίνεσθαι ἀπὸ τοῦ ἐκγόνου. Γενικά σε θέματα ανθρωπολογίας ο Σοφοκλής υπογραμμίζει την κατωτερότητα των ζώων και φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές ακολουθεί την ανθρωπολογία του Δημοκρίτου¹, η οποία αντικατοπτρίζει και την κρατούσα αντίληψη στην εποχή του².*

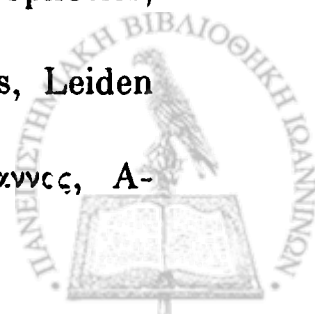
1. Σ' αυτό το συμπέρασμα καταλήγει η *Ελ. Γκαστή* σε μελέτη που εκπονεί, με θέμα 'Οι ανθρωπολογικές ιδέες στο Σοφοκλή'.

2. Γενικά γι' αυτό το θέμα βλ. στον *Th. Cole*.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

- Broadhead D., *The Persae of Aeschylus*, Cambridge 1960.
- Burton B. W. R., *The Chorus in Sophocles' Tragedies*, Oxford 1980.
- Campbell Y. A., *Sophoclea*, CQ 42, 1948, 102-104.
- Campbell L., *Sophocles, The Plays and Fragments*, I II, 1881 (²1969).
- Chantraine P., *La Formation des noms en Grec ancien*, Paris 1968
(= Paris 1933).
- Cole Th., *Democritus and the Sources of Greek Anthropology*, London 1967.
- Dain A., *Traité de métrique grecque*, Paris 1965.
- Dain A. - Mazon P., *Sophocle «Les Belles Lettres»*, Paris I, III 1967,
II 1968.
- Dawe D. A., *Sophocles, Oedipus Rex*, Cambridge 1982.
— *Sophocles, Tragoediae* (έκδ. Teubner), Leipzig I 1975, II 1979.
- Denniston D. J., *Soph. Trach. 196-7*, CR 45, 1931, 7-8.
— *Varia*, CR 47, 1933, 163-165.
- Easterling E.P., *Sophocles, Trachiniae*, Cambridge etc. 1982.
- Ellendt F., *Lexicon Sophocleum*, Hildesheim 1965 (¹1872).
- Groeneboom P., *Aischylos' Perser* (2. Teil: Kommentar), Göttingen 1960.
- Jebb R., *The Oedipus Tyrannus of Sophocles*, Cambridge 1912
(⁷1958).
— *Sophocles, The Plays and Fragments*, IV, *The Philoctetes*, Cambridge 1932.
- Jebb R. - Davies A. G., *The Trachiniae of Sophocles*, Cambridge 1955.
- Jebb R. - Davies AG., *The Electra of Sophocles*, Cambridge 1960.
- Jebb R. - Shuckburgh S. E., *The Oedipus Coloneus of Sophocles*, Cambridge 1955.
- Kamerbeek C. J., *The Plays of Sophocles, Commentaries*, Leiden II 1959, IV 1967, V 1974, VI 1980, VII 1984.
- Καραπαναγιώτης Ε. Α., *Σοφοκλέους Τραγωδίαι, Οιδίπους Τύραννος*, Αθήναι ³1977, *Ηλέκτρα*, Αθήναι ³1977.
- Kannicht R., *Euripides, Helena*, Heidelberg 1969.

- Kells H. J., Two Notes on Sophocles' Trachiniae, CR N S. 12, 1962, 111-112.
- Kühner R.-Gerth B., Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, Hannover u. Leipzig 1898-1904.
- Lloyd - Jones H., Notes on Sophocles' Trachiniae, YCS 22, 1972, 263-270.
- Long A., Language and Thought in Sophocles, London 1968.
- Mazon P., Notes sur Sophocle, RPh 1951, 7-17.
- Pearson C. A., Notes on the Trachiniae, CR 39, 1925, 2-5.
- Peppler W. C., The Suffix -μα in Aristophanes, AJPh 37, 1916, 459-465.
- Σακαλής Θ. Δ., Ιωνικό Λεκτικό στον Πλάτωνα, Α' Σύνταξη (Δωδώνη, παράρτ. αρ. 9), Ιωάννινα 1978.
- Schmid W. - Stählin O., Geschichte der griechischen Literatur, I², München 1959 (1934).
- Schneidewin W.F. - Nauck A., Sophocles, Berlin (Elektra-Trach.-Philokt. 1882, Oedip. Kol. 1883, Oedip. Tyr. 1886).
- Turyn A., Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles, Illinois Studies in Language and Literature 36, 1952, 1 κ.σ.
- Webster L.B.T., Σοφοκλέους Φιλοκτήτης (μετάφρ. Νικ. Μπεζαντάκος), Αθήνα 1985.
- Wittekind H., Sermo Sophocleus, quatenus cum scriptoribus Ionicis congruat differat ab Atticis, Diss. Gissens., Budingae 1895.

